

ABU ZAYD DABBUSIY MEROSI VA UNING AHAMIYATI

*Homidjonov Muhammadjon
Oriental Unversiteti magistranti
Toshkent, O'zbekiston*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Movarounnahr ilmiy muhitida yetishib chiqqan yirik hanafiy alloma Abu Zayd ad-Dabbusiyning ilmiy merosi va uning islom huquqshunosligidagi o'rnini tahlil qilinadi. Asosan usul al-fiqh fanining shakllanishi va rivojlanishidagi o'rnini, fiqhiy tafakkurni tizimlashtirishdagi hissasi, hamda shar'iy dalillarni baholash, qiyos va istihson metodlarini ishlab chiqishdagi yondashuvlari yoritilgan. Shuningdek, uning "Ta'sis an-nazar" va "Taqvim al-adilla" asarlarining nazariy ahamiyati hamda qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirishga oid metodologiyasi ochib beriladi. Tadqiqot natijasida Dabbusiy merosi nafaqat o'z davri, balki zamonaviy islom huquqshunosligi uchun ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Abu Zayd ad-Dabbusiy, Movarounnahr, hanafiy mazhabi, usul al-fiqh, fiqhiy tafakkur, shar'iy dalillar, qiyos, istihson, metodologiya, islom huquqshunosligi.

KIRISH

Movarounnahr hududi islom sivilizatsiyasi tarixida nafaqat siyosiy va madaniy markaz, balki chuqur ilmiy tafakkur shakllangan makon sifatida ham alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, bu hududda yetishib chiqqan ulamolar fiqh, tafsir, hadis va kalom kabi diniy ilmlarning rivojiga ulkan hissa qo'shganlar. Ana shunday yirik allomalardan biri Abu Zayd ad-Dabbusiy bo'lib, u hanafiy mazhabi doirasida usul al-fiqh fanining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Dabbusiy ilmiy faoliyat yuritgan davr Movarounnahrda ilm-fan taraqqiy etgan, ilmiy maktablar shakllangan va fiqhiy tafakkur tizimlashgan davrga to'g'ri keladi. Bu davrda Buxoro, Samarqand kabi shaharlar yirik ilmiy markazlar sifatida faoliyat yuritgan bo'lib, bu muhit Dabbusiy kabi olimlarning yetishib chiqishiga zamin yaratgan. Aynan shu ilmiy muhitda shakllangan Dabbusiy o'zining chuqur nazariy qarashlari, mantiqiy tahlilga asoslangan metodologiyasi va ilmiy merosi bilan ajralib turadi.

Abu Zayd Dabbusiy merosi, avvalo, Usul al-fiqh fanining rivojiga qo'shgan hissasi bilan ahamiyatlidir. U fiqhiy hukmlarni chiqarishda qo'llaniladigan usullarni tizimlashtirish, shar'iy dalillarni baholash va ularni o'zaro muvofiqlashtirish kabi muhim masalalarni ilmiy asosda ishlab chiqqan. Uning "Ta'sis an-nazar" va "Taqvim al-adilla" kabi asarlari hanafiy fiqhining nazariy asoslarini mustahkamlashda muhim manba sifatida e'tirof etiladi. Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, Dabbusiy

merosini o'rganish orqali nafaqat tarixiy fiqhiy tafakkurni anglash, balki zamonaviy islom huquqshunosligida qo'llanilayotgan metodologik yondashuvlarning ildizlarini aniqlash mumkin bo'ladi. Bugungi kunda fiqhiy masalalarni hal etishda ilmiy asoslangan, mantiqiy va tizimli yondashuv zarur bo'lib, bu borada Dabbusiy ilmiy merosi muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, Abu Zayd Dabbusiy merosi va uning ilmiy ahamiyatini tadqiq etish islom huquqshunosligi tarixini chuqur anglash, hanafiy mazhabi metodologiyasining rivojlanish bosqichlarini aniqlash hamda zamonaviy fiqhiy tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM

Abu Zayd ad-Dabbusiy ilmiy merosi islom huquqshunosligi tarixida alohida o'rin tutadigan, chuqur nazariy asosga ega bo'lgan ilmiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Uning merosi shakllanishi bir tomondan Movarounnahr ilmiy muhitining yuksak darajada rivojlanganligi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan hanafiy mazhabi doirasida usuliy tafakkurning takomillashib borishi bilan chambarchas aloqadordir. Shu jihatdan Dabbusiy merosini tahlil qilish uni shakllantirgan ilmiy muhit, nazariy asoslar va metodologik yondashuvlarni kompleks o'rganishni talab etadi. Dabbusiy merosining shakllanishida Movarounnahrning ilmiy markazlari, xususan Buxoro va Samarqand muhim rol o'ynagan. Bu hududlarda hanafiy fiqh maktabi nafaqat amaliy jihatdan, balki nazariy asoslar darajasida ham rivojlangan edi. Aynan shu ilmiy muhit Dabbusiyga fiqhiy masalalarni chuqur tahlil qilish, dalillarni mantiqiy asosda baholash va ularni tizimlashtirish imkonini berdi¹.

Dabbusiy ilmiy merosining asosiy yo'nalishi Usul al-fiqh bilan bog'liq bo'lib, u fiqhiy hukmlarni chiqarishda qo'llaniladigan metodlarni ishlab chiqish va takomillashtirishga alohida e'tibor qaratgan. Dastlabki davrlarda fiqh ko'proq amaliy masalalarni hal etishga qaratilgan bo'lsa, Dabbusiy davriga kelib bu masalalarni qanday metod asosida hal qilish kerakligi muhim ilmiy muammoga aylangan edi. Shu jarayonda Dabbusiy usul al-fiqhni mustaqil va mukammal ilmiy tizim sifatida shakllantirishga katta hissa qo'shdi². Dabbusiy merosining shakllanishida uning mantiqiy tafakkurga asoslangan yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. U fiqhiy masalalarni hal etishda faqat an'anaviy rivoyatlar yoki avvalgi ulamolar fikrlariga tayanib qolmasdan, balki ularni mantiqiy tahlil qiladi, dalillarni o'zaro solishtiradi va eng maqbul xulosani chiqarishga intiladi. Bu yondashuv uning ilmiy merosini boshqa ko'plab fiqhiy asarlardan ajratib turadi³. Dabbusiy ilmiy merosining nazariy asoslaridan biri – dalillarni baholash va ularning ierarxiyasini aniqlash masalasidir. U shar'iy dalillarni kuchlilik darajasiga qarab tasniflash orqali fiqhiy hukm chiqarishda

¹ Ziyodov Sh. Movarounnahr ulamolari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010. – B. 121.

² Abdulloh Muhammad. Islom huquqi asoslari. – Toshkent: Adolat, 2012. – B. 139.

³ Usmonov M. Hanafiy mazhabi tarixi. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 101.

aniq mezonlar ishlab chiqadi. Bu esa hukmlarning izchil va asosli bo'lishini ta'minlaydi. Ayniqsa, u Qur'on, sunnat, ijmo' va qiyos kabi asosiy manbalarni tahlil qilishda ularning o'zaro munosabatini aniqlashga katta e'tibor qaratadi⁴.

Dabbusiy merosining yana bir muhim jihati – qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirishga qaratilgan metodologik yondashuvdir. Fiqhiy masalalarda turli dalillar o'rtasida ziddiyat yuzaga kelganda, Dabbusiy ularni rad etish emas, balki uyg'unlashtirish orqali yechim topishga intiladi. Bu metod uning ilmiy tafakkurining chuqurligini va tizimlilikini ko'rsatadi⁵. Shuningdek, Dabbusiy ilmiy merosida qiyos va istihson metodlari alohida o'rin tutadi. U qiyosni hukm chiqarishda muhim vosita sifatida e'tirof etgan holda, uni qo'llashning aniq shartlarini belgilaydi. Istihson esa uning nazarida qiyos natijasi ijtimoiy adolatga zid kelgan hollarda qo'llaniladigan muhim metod sifatida talqin etiladi. Bu yondashuv hanafiy fiqhining moslashuvchanligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi⁶. Dabbusiy merosining shakllanishida ilmiy bahs va munozaralarning ham o'rni katta bo'lgan. U o'z davrida faol ilmiy munozaralarda qatnashib, turli fiqhiy masalalar yuzasidan o'z qarashlarini himoya qilgan. Bu jarayon uning ilmiy fikrlash doirasini kengaytirgan va metodologik yondashuvlarini takomillashtirgan. Bundan tashqari, Dabbusiy merosi o'zining tizimlili va izchilligi bilan ajralib turadi. U fiqhiy masalalarni tartibsiz holda emas, balki aniq bir ilmiy tizim asosida bayon etadi. Bu esa uning asarlarini nafaqat o'rganish, balki amaliyotda qo'llash uchun ham qulay qiladi. Dabbusiy ilmiy merosining shakllanishida uning asarlari muhim rol o'ynagan. Xususan, "Ta'sis an-nazar" va "Taqvim al-adilla" asarlarida u o'zining metodologik qarashlarini tizimli ravishda bayon etadi. Bu asarlar nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham usul al-fiqh fanining rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Abu Zayd ad-Dabbusiy ilmiy merosi mazmun va yo'nalish jihatidan nihoyatda keng qamrovli bo'lib, u asosan Usul al-fiqh fanining nazariy asoslarini ishlab chiqish, fiqhiy tafakkurni tizimlashtirish va shar'iy dalillarni tahlil qilish usullarini takomillashtirishga qaratilgan. Uning merosini tahlil qilishda bir nechta asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin: dalillar nazariyasi, qiyos va istihson metodlari, qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirish, hamda fiqhiy tafakkurning mantiqiy asoslari. Dabbusiy merosining eng muhim yo'nalishlaridan biri – shar'iy dalillarni baholash va ularning o'zaro munosabatini aniqlash masalasidir. U fiqhiy hukm chiqarishda qo'llaniladigan dalillarni tartibga solish va ularni kuchlilik darajasiga qarab tasniflashga alohida e'tibor qaratadi. Bu jarayonda Qur'on, sunnat, ijmo' va qiyos kabi asosiy manbalar o'rtasidagi nisbatni aniqlash muhim ahamiyat kasb

⁴ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'ME, 2002. – B. 248.

⁵ Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 281.

⁶ Ziyodov Sh. Movarounnahr fiqh maktabi. – Toshkent: TIU, 2013. – B. 168.

etadi. Dabbusiy bu manbalarni nafaqat sanab o'tadi, balki ularning har birining qo'llanish chegaralarini ham aniqlab beradi⁷.

Dabbusiy ilmiy merosining keyingi muhim yo'nalishi – qiyos metodining nazariy asoslarini ishlab chiqishdir. U qiyosni fiqhiy hukm chiqarishning muhim vositasi sifatida ko'rib, uni qo'llashda sabab (illat)ni aniqlash zarurligini ta'kidlaydi. Dabbusiyga ko'ra, qiyos faqat tashqi o'xshashlik asosida emas, balki hukmning asl sababini aniqlash orqali amalga oshirilishi kerak. Bu yondashuv fiqhiy hukmlarning asosli va mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi⁸. Dabbusiy merosida istihson metodiga alohida e'tibor beriladi. U istihsonni shunchaki sub'ektiv qaror sifatida emas, balki shar'iy dalillarga asoslangan ilmiy metod sifatida asoslaydi. Dabbusiy fikricha, ayrim hollarda qat'iy qiyos natijasi ijtimoiy adolatga zid kelishi mumkin, shunda istihson orqali yanada maqbul va adolatli yechimga erishish mumkin. Bu yondashuv hanafiy fiqhining moslashuvchanligini va amaliy ahamiyatini oshiradi⁹. Dabbusiy ilmiy merosining yana bir muhim yo'nalishi – qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirish metodologiyasidir. Fiqhiy masalalarda turli dalillar o'rtasida ziddiyat yuzaga kelganda, u ularni inkor etish emas, balki uyg'unlashtirish orqali yechim topishga intiladi. Bu metod orqali u shar'iy matnlar o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etib, yagona tizimli xulosaga kelish imkonini yaratadi¹⁰.

Dabbusiy ilmiy merosida mantiqiy tafakkur muhim o'rin tutadi. U fiqhiy masalalarni hal etishda mantiqiy tahlil usullaridan keng foydalanadi. Dalillarni solishtirish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash va eng maqbul xulosani tanlash – uning metodologiyasining asosiy xususiyatlaridan biridir. Bu jihat uning asarlarini boshqa fiqhiy manbalardan ajratib turadi¹¹. Dabbusiy merosining yana bir muhim yo'nalishi – fiqhiy tafakkurni tizimlashtirishdir. U fiqhiy masalalarni tartibsiz holda emas, balki aniq ilmiy tizim asosida bayon etadi. Bu esa uning asarlarini nafaqat o'rganish, balki amaliyotda qo'llash uchun ham qulay qiladi. Ayniqsa, uning "Ta'sis an-nazar" asarida fiqhiy masalalar tizimli ravishda tahlil qilingan bo'lib, bu asar usul al-fiqh fanining rivojida muhim o'rin egallaydi¹². Dabbusiy merosining tahlili shuni ko'rsatadiki, u nafaqat mavjud fiqhiy qarashlarni bayon etgan, balki ularni chuqur tahlil qilib, yangi metodologik yondashuvlar ishlab chiqqan. U fiqhni faqat amaliy hukmlar yig'indisi sifatida emas, balki chuqur nazariy asosga ega ilmiy tizim sifatida talqin etadi. Bu esa uning ilmiy merosining yuqori darajadagi nazariy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Dabbusiy ilmiy merosining yana bir muhim jihati – uning universalligi va davomiyligidir. U ishlab chiqqan metodologik yondashuvlar keyingi

⁷ Abdulloh Muhammad. *Islom huquqi asoslari*. – Toshkent: Adolat, 2012. – B. 143.

⁸ Usmonov M. *Hanafiy mazhabi tarixi*. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 107.

⁹ Ziyodov Sh. *Movarounnahr fiqh maktabi*. – Toshkent: TIU, 2013. – B. 173.

¹⁰ *Islom ensiklopediyasi*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 284.

¹¹ *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*. – Toshkent: O'ME, 2002. – B. 252.

¹² Ziyodov Sh. *Movarounnahr ulamolari*. – Toshkent: TIU, 2010. – B. 126.

hanafiy olimlari tomonidan rivojlantirilgan va usul al-fiqh fanining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Shu jihatdan, Dabbusiy merosi nafaqat o'z davri, balki keyingi davrlar uchun ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Abu Zayd ad-Dabbusiy merosini kompleks tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u islom huquqshunosligi tarixida, ayniqsa Usul al-fiqh fanining shakllanishi va rivojlanishida muhim o'rin tutgan yirik nazariyotchilardan biridir. Uning ilmiy faoliyati Movarounnahr ilmiy muhitining yuksak darajada rivojlanganligi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu muhit uning chuqur ilmiy tafakkurga ega bo'lgan olim sifatida kamol topishiga zamin yaratgan. Dabbusiy merosi, avvalo, fiqhiy tafakkurni nazariy asoslash, shar'iy dalillarni tahlil qilish va ularni tizimlashtirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. U dalillarni baholash, ularning o'zaro munosabatini aniqlash hamda qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirish kabi muhim metodologik masalalarni ilmiy asosda ishlab chiqdi. Bu jihat uning ilmiy merosini oddiy fiqhiy qarashlar majmuasidan yuqori darajadagi nazariy tizim darajasiga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulloh Muhammad. Islom huquqi asoslari. – Toshkent: Adolat, 2012. – 256 b.
2. Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 320 b.
3. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 704 b.
4. Usmonov M. Hanafiy mazhabi tarixi. – Toshkent: Fan, 2008. – 192 b.
5. Ziyodov Sh. Movarounnahr fiqh maktabi. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2013. – 240 b.
6. Ziyodov Sh. Movarounnahr ulamolari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2010. – 280 b.